

УДК 28.23.23

В. М. Александровська

ІМАГІНАЛЬНІ ДЕТЕРМІНАНТИ НЕГАТИВНОЇ КОГНІТИВНО-ПОВЕДІНКОВОЇ СФЕРИ ВАЖКИХ ПІДЛІТКІВ

У статті розглянуто відносини між ідеальним образом, психічними репрезентаціями, важкими підлітками. Подано основні дефініції цих понять відповідно до наукової літератури й інтерпретацій. Досліджено причини формування негативних ідеальних образів, їх зв'язок із рівнем розвитку сімейної культури.

Ключові слова: ідеальний образ, психологічна репрезентативність, проблемні підлітки, гештальт-якості, соціально-психологічні детермінанти, сімейна культура.

В статье рассмотрены отношения между идеальным образом, психическими репрезентациями, трудными подростками. Поданы основные дефиниции этих понятий в соответствии с научной литературой и интерпретациями. Исследованы причины формирования негативных идеальных образов, их связь с уровнем развития семейной культуры.

Ключевые слова: идеальный образ, психологическая репрезентативность, проблемные подростки, гештальт-качества, социально-психологические детерминанты, семейная культура.

Ideal image of the psychical representation of the troubled teens. This article considers relations between ideal image, psychical representation and difficult of troubled teens. Author gives the main definitions of these concepts in adequate, with scientific literature and interpretations. Article shows the reasons of form negative images their relations with the level of development family culture

Keywords: ideal image, psychological representation, troubled teens, Gestalt quality, socio-psychological determinants, family culture.

Актуальність проблемних підлітків у будь-якому суспільстві в усі часи виступала на передній план суспільного та індивідуального розвитку. У нашому дослідженні ми об'єднали в єдиний концептуальний вузол три питання: а) проблемні підлітки; б) їх психічна репрезентація в суспільстві; в) ідеальний образ як вихідна детермінанта перших двох аспектів особистості проблемного підлітка. Дослідження проблемних підлітків проводилося в м. Донецьку нашими колегами. Їх робота в цілому підтвердила нашу основну гіпотезу про зв'язок індивідуальних проблем підлітка з їх психічною репрезентацією і ідеальним образом, включаючи слабо сформульовану «Я» – концепцію особистості. У зв'язку з цим мета нашого дослідження – на дефінітивному рівні представити вищеподаний системний комплекс розглянутої нами проблеми. Завдання роботи – довести соціальну затребуваність практичного вирішення цього комплексу питань.

Логіка викладу матеріалу вимагає подати визначення основних аспектів проблеми, тому ми почнемо своє дослідження з їхніх позначення. Проблемні підлітки – це, як правило, учні. Донецькі психологи зазначають, що «проблемні учні... бувають двох типів – важковиховувані і просто визначаються як «важкі». Важковиховуваними є ті, хто є за рамками стандартних навчальних вимог до особистості учня, проте залишився в діапазоні соціальної норми поведінки. Важкими прийнято називати тих, хто «просунувся» у своїй «проблемності» до рівня антигромадських і протиправних дій». При цьому, як зазначають автори, на відміну від поняття «важковихованість», визначення «важкий» відображає закріплені в ньому поняття про соціально небезпечну поведінку і передбачає набір цілком реальних соціотипичних особливостей і рис особистості, які, крім усього іншого, усвідомлюються і самими учнями. У наукових колах подібна поведінка визначається як девіантна або делинкветна» [3, с. 3]. І далі: «У позначеному контексті «важковиховуваними» автори книги вважають таких дітей і підлітків, поведінка яких передбачає не завжди усвідомлюване самою дитиною опір виховному впливу, причому внаслідок різних причин: порушень соціальної адаптації, зважаючи на обтяжений медичний анамнез та культурні депривації розвитку дитини, відхилень у формуванні характеру, функціональних особливостей нервової системи, онтогенетичної специфіки розвитку пізнавальних і вольових процесів, особистісних девіацій» [3, с. 4].

Ці висновки психіатрів та медичних психологів підтвержені дослідженнями, проведеними на нашій соціально-гуманітарній кафедрі і виведені в багаторівневу модель розладів афективного спектру важких підлітків із їх психосоціальним статусом. За основу ми взяли дослідження російського вченого А. Холмогорової [1, с. 15]. Подаємо матеріал у таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Багаторівнева психосоціальна модель розладів афективного спектра

Рівні	Чинники розладів афективного спектра	Традиції психотерапії та психології
Макросоціальний	Патогенні та конфліктні цінності сучасної культури	Соціальний психоаналіз (К. Хорні)
Сімейний	Травматичний досвід Ненадійна прив'язаність Дисфункції сімейної системи	Психодинамічна (З. Фрейд) Теорія прив'язаності Д. Боулбі Системно орієнтована сімейна (С. Мінухін, М. Боуен)
Особистісний	Негативне мислення, дисфункціональні переконання Негативна Я-концепція, відмова від відповідальності Витіснена агресія, негативна самооцінка, алекситимія Порушення рефлексивної регуляції мислення і поведінки	Когнітивно-біхевіоральна (А. Бек, А. Елліс) Екзистенційно-гуманістична (К. Роджерс, Р. Мей) Психодинамічна (К. Абрахам, З. Фрейд, Д. Якобсон, П. Сифнеос) Дослідження мислення (М. Алексєєв, В. Зарецький, Б. Зейгарник, А. Холмогорова)
Інтерперсональний	Нездатність до кооперації Деструктивні стратегії міжособистісних відносин Комунікативні дисфункції, дефіцит соціальних навичок Дефіцит усвідомлення, активності й вибірковості у відносинах	Індивідуальна психологія А. Адлера Соціальний психоаналіз (Г. Саллівен, К. Хорні) Інтерперсональна психотерапія Г. Клермана Психологія відносин В. М'ясищева, особистісно-реконструктивна психотерапія Б. Карвасарського, Г. Ісуріної, В. Ташликова

Що стосується психічних репрезентацій, то ми знаходимо їх визначення в роботі С. Е. Полякова «Феноменологія психічних репрезентацій». Автор вважає, що «психічна репрезентація зазвичай виникає спонтанно, самостійно і мимоволі, тобто без цілеспрямованої участі в цьому процесі людської волі. До психічних репрезентацій належать всі наші психічні явища, які репрезентують нам, наприклад, навколишній світ і нас самих у ньому. Їх можна назвати «природними» психічними репрезентаціями» [4, с. 70]. Ми погоджуємося з С. Є. Поляковим у цьому питанні, але зауважимо, що негативна когнітивно-поведінкова сфера підлітків, як правило, супроводжується ще й іраціональним мисленням та неадекватним представленням. Цей факт нами подано в таблиці 1.2.

Таблиця 1.2

Характеристика типів ірраціонального мислення проблемних підлітків

Типи	Характеристика ірраціонального мислення
1. Вибірче абстрагування	підліток довільно вибирає ситуацію з життєвого контексту і на її основі узагальнює та інтерпретує весь свій життєвий цикл (онтогенез)
2. Довільне судження	підліток доходить висновків на основі чуток, домислів, думок і навіть суперечливих доказів
3. Понад узагальнення	з одного аспекту ситуації (дій однієї кафедри, викладача) підліток виводить необґрунтований загальний висновок (про вищий навчальний заклад, про всі кафедри, всіх викладачів)
4. Перебільшення і зменшення	підліток схильний перебільшувати негативні аспекти ситуації і применшувати позитивні
5. Персоналізація	підліток розглядає неприємні зовнішні події як спрямовані проти нього (хоча такого зв'язку немає)

На думку С. Є. Полякова, «психічна репрезентація – це часто не стільки підміна у свідомості однієї психічної сутності іншою (образу сприйняття об'єкта поняттям, що позначає об'єкт, наприклад), скільки уявлення у свідомості у формі особливого психічного явища (образу сприйняття, наприклад), якогось незрозумілого і недоступного свідомості елемента фізичної «реальності в собі». Так, візуальні образи Ейфелевої вежі або Московського Кремля репрезентують якісь «речі в собі», які тільки так і можуть бути представлені в людській свідомості в зоровій модальності. Ці репрезентації тому не можна називати моделями, оскільки у фізичній реальності немає в аналогічному вигляді того, що вони, як прийнято вважати, моделюють у свідомості». І далі: «Правильніше сказати, що психічні репрезентації не моделюють, а первинно конституюють і представляють у свідомості те, що існує у фізичній реальності в недоступній нашій свідомості формі «речей в собі». Отже, чуттєва репрезентація – це завжди єдина можливість представництва у свідомості предмета або явища, який для людини ніяк інакше не існує і в його свідомості не представлений, а у фізичному світі в такій формі зовсім відсутній. Отже, продовжує С. Є. Поляков, – психічні репрезентації – це часто єдині форми існування багатьох недоступних ніяк інакше суб'єкту сутностей. Разом з тим психічні репрезентації, наприклад, чуттєві образи і поняття, дуже різняться між собою за механізмами свого виникнення, причому поняття можна навіть розглядати як психічні моделі відповідних чуттєвих психічних репрезентації» [4, с. 71–72].

Ми зрозуміли основну думку цього автора і на основі наших досліджень можемо вказати гносеологічне коріння механізмів виникнення чуттєвих образів та понять, що формують у підлітка образ соціального оточення та відповідне ставлення до нього. Це коріння ми вбачаємо в системній моделі виховання.

У філософській теорії пізнання є відоме зауваження Е. В. Ільєнкова про те, що ідеальне занадто важлива категорія, щоб до неї ставитися бездумно [2, с. 232]. Ідеальне – це відображення дійсності у формах духовної діяльності, здатність людини духовно-уявним чином відтворювати річ. Що стосується ідеального образу, то в теорії пізнання – це результат і ідеальна форма відображення об'єкта у свідомості людини, що виникає в умовах суспільно-історичної практики, на основі й у формах знакових систем. Ідеальний образ – це похідне від ідеального. Для Е. В. Ільєнкова «родовим гніздом» поняття ідеального образу було саме «ідеальне». Сучасні дослідники стверджують, що ідеальний образ – це семіотична модель об'єктивної реальності. Л. С. Виготський першим вказав на семіотичну природу вищих психічних функцій, не останнє місце в яких займає ідеальний образ.

Наші дослідження вказують на те, що проблемні підлітки – це педагогічно занедбані діти, це системний соціокультурний, педагогічний та медико-психологічний феномен з нерозвинутою ціннісно-смісловною структурою особистості й певними особливостями способу життя та соціально-психологічної адаптованості.

Поняття «проблемний» підліток – це соціокультурний образ – стереотип. Дослідження показали, що в основі когнітивно-поведінкової системи проблемних підлітків лежать і певні ідеальні образи, що формуються сімейною соціокультурною ідеологією. У гештальтпсихології ідеальні образи – це сконструйована психікою цілісність (або гештальт). Посилаючись на Х. Еренфельса, Є. Є. Соколова зауважує, що він сформулював «Гештальт – якість», або «якість цілісності», яке являє собою ще один зміст свідомості. На його думку, «цілісність психічного образу – це, мабуть, результат роботи самої свідомості». Своєю чергою, А. Мейнонг вважав гештальт – якість результатом спеціального, «продуктивного» духовного акту ... Таким чином, сприйняття не є дзеркальне відображення фізичної реальності; сприйняття є результатом спеціальної «цілісно утворюємої духовної діяльності» [4, с. 205]. У контексті нашого дослідження дуже важливим є доповнення Є. Є. Соколовою щодо властивості образу – гештальта. Дослідниця зазначає, що «ціле дано в сприйнятті випробуваного раніше, ніж будь-яка його частина» [4, с. 205]. Це підтверджує наші припущення про те, що цілісність психічного образу особистості формується в сім'ї та суспільстві. Стан сімейної соціокультурної ідеології та інфраструктури детермінує кількість і якість ідеальних образів проблемних підлітків.

Наші дослідження корелюють з цими висновками, тому можемо вказати на те, що ідеальний образ – це упорядкована структура, інакше – це образний зміст психіки, який представлено в уяві й відповідає кількості наших органів почуттів, що формують образи – візуальні, слухові, тактильні, моторні, смакові та нюхові.

Крім того, ідеальний образ – це на функціональному рівні відхід від ентропії, що забезпечує цілісність «Я-концепції» особистості. Тобто разом і на базі системи почуттів ідеальний образ підтримує цілісну конструкцію психіки особистості з її процесами, станами та властивостями. Цей механізм працює і на рівні цілісності соціуму, культури, нації та ін. На нашу думку, ідеальний образ – це те саме «Єдине», «реальність в собі», «точка відліку» всієї онтогенези особистості, а враховуючи «стрілу часу» та наслідування ідеальних образів із покоління в покоління, це ще й філогенетичне наслідування людства. Психічний образ попадає під владу суб'єкта, під владу людського «Я». Цей рівень саморегуляції і є вищим проявом психосемантичної регуляції, рівнем, на якому основну регулятивну функцію виконує суб'єкт, людське «Я», як найбільш складне психосемантичне утворення.

Людське «Я» керує «образними виразами», становлячись образами, моделями, знаками в «психосемантичному полі суб'єкту». Тобто і образ, і модель, і знак виявляються субстратом гносеологічного порядку. Сфера психосемантики – це та сфера активності людського мозку, де відбувається формування нової інформації (завдяки інтеграції тієї інформації, яка вже була онтогенетично зафіксована в мозку («старої» інформації).

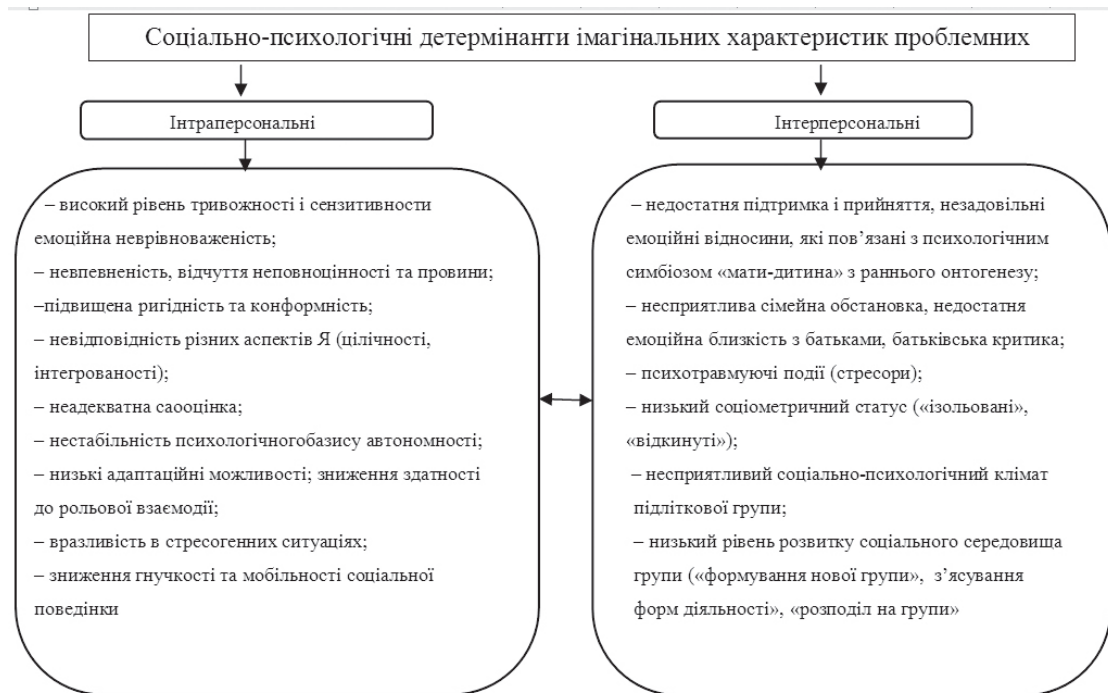
Сучасний вчений С. Д. Максименко стверджує, що «психіка є способом моделювання майбутнього».

Фізіологи рахують, що наша здібність моделювати і означувати майбутнє формується еволюцією для того, щоб людина могла здійснювати свою життєдіяльність.

За результатами наших досліджень ми можемо назвати соціально-психологічні детермінанти імагінальних характеристик проблемних підлітків.

Таблиця 1.3

Соціально-психологічні детермінанти імагінальних характеристик проблемних підлітків

Емпіричним шляхом нам вдалось встановити імагінальні джерела деформації характерів у важких підлітків – це сімейні та суспільні чинники. На основі отриманих нами даних від експериментальної групи ми зробили «модель сімейної системи імагінальних розладів», що виявилась багатовекторним джерелом у життєзабезпеченні підлітка – психосоматичним, характерологічним, емоційним, когнітивно-поведінковим та ін. В цю модель увійшли:

- 1) сімейна структура (взаємозв'язки, тип і якість сімейної ієрархії, сімейні підсистеми і типи меж);
- 2) сімейна макродинаміка (сімейний нарратив, сімейні ідеали й образи, сімейні паттерни, накопичення імагінального модельного ряду протягом трьох поколінь);
- 3) сімейна мікродинаміка (сімейні ролі, поведінкові стереотипи членів сім'ї, якість сімейних комунікацій, моделі виходу із сімейних проблем);
- 4) сімейна ідеологія (образи й моделі поведінки в сім'ї та за її межами, ритуали, загальний культурний контекст даної родословної) [1, с. 110–111].

Таблиця 1.4

Сімейна модель соціально-психологічних чинників імагінальних характеристик проблемних підлітків

Групи	Сімейна мікродинаміка	Сімейна макродинаміка	Сімейна ідеологія
I	Емоційне вигорання, соціальна дезадаптація, конфлікти, високий рівень критики, негативні стосунки і комунікації	Тривожність, невротичний стан, супротив змінам, сімейні переломні моменти і кризи; деструкції в стосунках 2-х поколінь	Депресія, дисфункція сімейних правил і переконань, некультурні патерни та неадекватні вимоги й очікування

II	Слабка соціалізація, соціальна дезадаптація, підвищена емоційність, почуття неповноцінності, ворожість, емоційне вигорання	Психічні травми, тривожність, невротичний стан, супротив змінам і сімейні переломні моменти та кризи; деструкція в стосунках 2-х поколінь	дисфункція сімейних правил і норм; шкідливі звички як некультурні норми; депресія, деструктивні переконання; некультурні, патерни, неадекватні вимоги й очікування
III	Слабка соціалізація, соціальна дезадаптація, підвищена емоційність, почуття неповноцінності, ворожість, емоційне вигорання, негативні стосунки й комунікації	Психічні травми, тривожність, невротичний стан, супротив змінам; сімейні переломні моменти та кризи; деструкція в стосунках 2-х поколінь	Депресія, дисфункція сімейних правил, норм і переконань; некультурні патерни неадекватні вимоги й очікування
IV	Соціальна дезадаптація, емоційне вигорання, негативні стосунки й комунікації	Тривожність, невротичний стан, супротив змінам; сімейні переломні моменти й кризи	Шкідливі звички як некультурні норми, депресія, некультурні патерни, неадекватні вимоги й очікування
V	Слабка соціалізація, соціальна дезадаптація, підвищена емоційність, ворожість, емоційне вигорання	Психічні травми, тривожність, невротичний стан, супротив змінам, сімейні переломні моменти і кризи; деструкції в стосунках 2-х поколінь	дисфункція сімейних правил і норм; шкідливі звички як некультурні норми; депресія; неадекватні вимоги й очікування

Враховуючи глибину соціокультурних проблем підлітків, ми сформували для роботи з експериментальною групою Програму психологічної корекції. У цю Програму ми включили низку принципів – принцип системного підходу, принцип перспективності, принцип динамічності, принцип диференційованого прогнозування.

Таблиця 1.5

Зміст соціально-психологічної програми корекції психосоматичних розладів проблемних підлітків

№	Принципи програми	Психокорекційний простір	Психокорекційні мішені
1.	Принцип системного підходу	– сім'я; – найближче оточення, друзі; – навчальна академічна група.	– формування знань, вмінь і навичок соціальної адаптації; – зняття напруги; – розкриття найбільш якісних характеристик студента; – вміння спілкуватися; – формування навичок взаємодопомоги і форм спільної діяльності.
2.	Принцип перспективності	– сім'я, дім; – мікрогрупа; – факультет; – світогляд.	– формування Я-образу та соціального статусу; – емоційна підтримка в сім'ї; – формування своєї референтної групи; – робота з цінностями, мотивацією вчинків, нормами і принципами поведінки.
3.	Принцип динамічності	– як, коли, де це явище (соціально-психологічний чинник) виникло; – які етапи соціально-психологічні чинники пройшли; – які риси і характерні ознаки соціально-психологічні чинники сформували; – в яких соціально-психологічних умовах (суперечностях) чинники психосоматозів продовжують свій розвиток; – чим стали (або ступінь глибини) соціально-психологічні чинники на момент їх діагностування.	– психокорекція сімейних дисфункцій; – робота з дошкільними та шкільними проблемами (травмами); – психокорекція когнітивно-поведінкових проблем; – психокорекція емоційної неадекватності; – стреси; – напруження; – тривога; – агресія; – ворожнеча; – нездорова конкуренція; – негативний мікроклімат; – сімейні й особистісні проблеми.
4.	Принцип диференційованого прогнозування	– різновиди соціально-психологічних чинників; – соціометричний статус; – система соціальних зв'язків.	– емоційний стан; – рівень соціальної адаптації; – індивідуальні особливості студента.

Таким чином, аналіз порушеної нами проблеми та отримані результати дозволили підсумувати. По-перше, в основі соціальної поведінки проблемних підлітків лежать соціокультурні чинники виховання. По-друге, проблемна поведінка як у фокусі концентрується у психічному образі-гештальт, фіксує

«культурну якість» особистості. По-третє, актуальність цієї проблематики та її теоретико-практичне значення не викликають сумніву й вимагають свого подальшого дослідження.

Література:

1. Завацька Н. Є. Соціально-психологічні чинники психосоматичних розладів у студентської молоді: монографія / Н. Є. Завацька, Л. М. Клевець. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля ; Алчевськ : ДонДТУ, 2013. – 181 с.
2. Ильенков Э. В. Диалектика идеального / Ильенков Э. В. // Философия и культура. – М. : Политиздат, 1991. – С. 229–274.
3. Некрасова И. Н. Психология и педагогика проблемных подростков / Некрасова И. Н., Седнев В.В. – Донецк : «Наулидж», 2011. – 256 с.
4. Поляков С. Э. Феноменология психических репрезентаций / Поляков С. Э. – СПб. : Питер, 2011. – 688 с.